

– EST. 1991 –

Batthyány Lajos

ALAPÍTVÁNY

dr. Steinbachné Bobok Anna

A fordítás egysége(i) – Példák Karel Čapek Válka s Mloky című regényének magyar fordításából

Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram 2020/2021

BLA_katedra

A kérdés, hogy vajon mit fordít a fordító, vagy mit kéne fordítania, hogy jó, pontosabban a kulturális közösségében forgalomban levő normáknak megfelelő fordítást hozzon létre, régóta foglalkoztatja a fordításról gondolkodó szakembereket. A kérdés fordítói előszavakban, levelekben az ókortól kezdve éppúgy felmerül, mint a XX-XXI. századi fordítástudományban. A lefordítandó egység, amit feladatul tűznek ki maguk vagy mások számára, gondolatmenetükben általában szorosan összefügg az ideális fordítás eszményével. Az egység helytelen megválasztását pedig nagy részben teszik felelőssé azért a szövegért, amit rossz fordításként ítélnék el.

Nagy különbségek jelennek meg az ilyen elméleti jellegű, fordítást tárgyaló szövegekben a fordítandó egységeket és a jó fordítást illetően is. Ezeknek az olykor radikálisan különböző norma- és szabályrendszereknek a tanulmányozása egyértelművé teszi, hogy az egyes irodalmi alrendszerek, befogadói közösségek más és más elvárásokat fogalmazzanak meg a fordítók és a fordítások felé. Amennyiben ezeket a megközelítéseket szeretnénk áttekintetni, a leíró fordítástudomány szempontrendszerén belül tehetjük meg, ami az ideál megfogalmazását az adott kultúrán belül értelmezhető jelenségként vizsgálja. Nem célja meghatározni általában a jó fordítás ismérveit, hiszen ezek sohasem általában, hanem egy adott kultúrában működnek sztenderd gyakorlatként és ezzel párhuzamosan vagy akár ennek ellentmondóan manifeszt elméletként is. Így a leíró fordítástudomány arra tesz kísérletet, hogy a fordítás célkultúrájában forgalomban lévő elvárásrendszert feltárja, úgy az elméleti szövegek, mint a fordítói gyakorlat vizsgálata segítségével.¹

Dolgozatomban először olyan, az európai fordítástudományi diskurzust régóta meghatározó, illetve kortárs elméleti szövegeket tekintek át, amelyekben a fordítás alapegységére irányuló kérdésfelvetés megjelenik. Ezt követően Karel Čapek *Válka s Mloky* című regényének magyar fordításából, az először 1948-ban megjelent, Szekeres László által készített *Harc a szalamandrakkal* címet viselő fordításból vett példákkal illusztrálom, hogy egyes fordítói megoldások mögött mekkora szövegegységek tárhatók fel mint a fordítás alapegységei.

Elutasított és választott egységek

¹ Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies – and Beyond*, *Descriptive Translation Studies – and Beyond* (Amsterdam és Philadelphia: John Benjamins, 1995), 56-58.

James Joyce *Ulysses*ének fordítási munkálatai nagy részben inspirálták Kappanyos Andrást egy prózafordítási példákban gazdag, a fordításról egykor és/vagy ma is forgalomban lévő elvek és ideálok áttekintését is elvégző könyv megírására. A fordításról elmélkedő szövegek és szerzők rendszerezése során két nagy csoportot alakított ki, az referenciakövetőkét és az attitűdkövetőkét. A Kappanyos András nevezéktanában attitűdkövető stratégiákként megnevezett ideálok a szöveg minél kisebb egységeinek átültetésével szemben a szövegbeli összefüggések, funkciók és így közvetve a forrásnyelvi befogadó, értelmező szempontjait helyezik előtérbe.² Az értelmezés-központú elméletek definíciójából következik, hogy a fordítás során figyelembe veendő (szöveg)egységek megválasztása fokozatosan egyre nagyobb egységekig juthat el. Az egyre nagyobb nyelvi és kulturális egységek sorozatának (vagy koncentrikus köreinek) legtágabb elemét körülhatárolni pedig már igen nehéz feladat. Az alábbiakban a rendszerint elutasított legkisebb egységtől (szó vagy betű szerinti fordítás) kezdve egyre nagyobb terjedelmű egységek fordításbeli relevanciájára rámutató szerzők elméleteit tekintem át.

Szent Jeromos antik fordítók nyilatkozatait is csatasorba állítva érvel amellyel, hogy nem szóról szóra, hanem gondolatról gondolatra kell fordítani. A saját fordítói gyakorlatát védelmező levélben az értelem szerinti fordítás igényét hangoztatja, a célnyelv sajátosságainak figyelembe vételével.³ Cicerótól idézve a fordítandó egységek széles skáláját sorolja fel: „Ha beszédeiket – reményem szerint – úgy fordítom le, hogy megőrzöm azoknak minden erényét, azaz gondolataikat, alakzataikat, szerkezetüket, és követek szavaikat egészen addig, amíg azt a mi nyelv szokásunk megengedi, és ha nem fordítom is le minden szavát a görög szövegnek, mégis arra törekedtem, hogy ugyanolyan minőségű szöveget kapjak.”⁴

Az ajánlott egység, amit a fordítónak tekintetbe kell vennie, már ebben a felsorolásban sem korlátozódik egyetlen nyelvi elemre vagy szintre, és felveti a kérdést, vajon lehetséges-e egyáltalán határokat húzni egy szövegen belül a fordítás vagy annak vizsgálata folyamán. A jól kezelhető nyelvi egység a fordítás tekintetében elutasított eljárásra vonatkozik: a szóra. A Cicero-idézetben szerepel gondolat, alakzat, szerkezet és maga a teljes szöveg is, előre vetítve egy sor olyan nyelvi és retorikai egységet, melyek mind a fordító figyelmét igénylik. A gondolat

² Kappanyos András, *Bajuszbögre, lefordítatlan: műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer* (Budapest: Balassi, 2015), 101.

³ Szent Jeromos, „Levél Pammachiushoz a fordításról”, ford. Adamik Tamás, in Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter, szerk., *„Kettős megvilágítás: fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig”* (Budapest: Balassi, 2007), 10.

⁴ Uo. 11.

és a jeromosi szóhasználatban ennek megfeleltethető értelem mint fordítandó egység nyilvánvalóvá teszi, hogy egységről csak nagyon tágran értelmezve beszélhetünk, egy-egy fordítási feladat vagy fordítandó szövegrészlet nem jól körülhatárolható, minden esetben vita tárgyát képezheti és egyre nagyobb egységek felé tereli a fordításokat elemzők figyelmét. Jól hangsúlyozza ezt a tendenciát, hogy a cicerói felsorolás végén ott áll a teljes szöveg is. Tehát a Jeromos és Cicero által ideálként felvázolt fordítás a szöveg több szintjén működik, hogy végül az egész szöveg sajátosságait is megvizsgálja és a célnyelvi változatban is létrehozza.

Luther nyílt levelében, amit az Új-Testamentum fordításáról írt, kritikusi szempontjaiból kiindulva fejti ki az ideális fordításról alkotott nézőpontját. Legfőbb elve, hogy „tiszta és érthet német nyelven”⁵ írja meg a fordítását. Szent Jeromos helyzetével érzi rokonnak a felé irányuló kritikák méltatlanságát és hozzá hasonlóan így védelmezi az „allein” szó betoldását a Római levélbe: „Nagyon is jól tudom, hogy a Rómabeliekhez írott levél harmadik fejezetében sem a latin, sem a görög szövegben a »solum« szó nem fordul elő, semmi szükségem, hogy erről egy pápista oktasson ki. »S-o-l-a«, e négy betű, amelyekre a szamarak úgy bámulnak, mint borjú az új kapura, valóban nem áll benne. Azt azonban már nem látják, hogy a szöveg értelmének megfelel, ha pedig világos és igazi német nyelven akarunk fordítani, úgy idekíváncozik.”⁶

Az értelem szerintiség elve Luther gondolatmenetében szoros kapcsolatban áll a célnyelv nyelvi jellegzetességeinek megőrzésével. Az autentikus német nyelv fordításbeli használata az oka annak, hogy az értelem szerintiség értékessége melletti érvelés szükségessé válik. Luther példáiból kitűnik, hogy az értelem szerinti fordítás elve az ő gyakorlatában milyen nyelvi egységek fordításbeli figyelembe vételét teszi szükségessé. Kritikusai és ellenfelei egy szót emelnek ki hibaként. Luther ezzel szemben a mondatot strukturáló tagadószó pár egyik elemeként mutatja be az „allein” szó működését, tehát szókapcsolatok és a mondat szintjén figyeli meg a célnyelv sajátos kifejezésmódját és ennek megfelelően jár el a fordítás során is. Bírálóit a betű szerint fordítás híveinek nevezi, példáiból pedig arra lehet következtetni, hogy az egyes szavak és szóelemek pontos németre fordításának igényével vádolja őket.⁷

Az ellenfelei által vitatott példa esetében fontos megjegyezni, hogy nem a forrásnyelvi szöveg egységeit helyezi a figyelem középpontjába, hanem a célnyelvét. Ez a szemlélet

⁵ Luther Márton, Nyílt levél a fordításról, ford. Gesztes Olympia és Szita Szilvia, in Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter, szerk., *„Kettős megvilágítás: fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig”* (Budapest: Balassi, 2007), 26.

⁶ Uo.

⁷ Uo, 27-29.

természetesen működhet a forrásnyelvi szöveg értelmezése során is, de Luther szövege jó példa arra, hogy a fordítási feladatok, problémák vizsgálandó egységét gyakran nem az eredeti szöveg, hanem a célnyelvi lehetőségek határozzák meg.

A fordításról gondolkodók az összehasonlítás alapjának tekintett értelmet sokféleképpen definiálták már. Az attitűdkövető stratégiák és a szövegnél nagyobb egységek figyelembe vételének példajaként John Dryden fordításfelfogását mutatom be, hogy a szövegösszehasonlítás tertium comparationisának egy lényeges jellemzőjét bemutassam.

John Dryden a fordítói imitációt festészeti párhuzammal világítja meg. A „drawing after life”⁸ kifejezésben megfogalmazott kritérium a hasonlóság két megnyilvánulási formáját hivatott hangsúlyozni. „A fordítás olyan, mint a természet utáni rajz, ahol is mindenkinek el kell ismernie, hogy kétféle, jó és rossz hasonlatosság létezik. Más dolog a körvonalakat hűen, a jellemző vonásokat hasonlóan, az arányokat pontosan, a színezést magát lehetőleg elfogadhatóan megrajzolni, és megint más mindezt kecsessé tenni a beállítások, az árnyékolás és főként az egészbe életet lehelő szellem (spirit) révén.”⁹

Az *ut pictura poesis* logikáját követő párhuzam a képzőművészet felől Dryden fordítói előszavában követhető nyomon, amelyet Dufresnoynak *De Arte Graphica* című művéhez készített. A költői utánpótlást érő platóni kritikával szemben azt hangsúlyozza, hogy a festő elméjében olyan ideált hoz létre, amely lehetőséget nyújt a természetben fellelhető szépség javítására, kiteljesítésére.¹⁰ Dryden a megfelelő fordítás ismérvének, a metafrázis és imitáció között meghatározott parafrázis¹¹ zálogának tehát azt tartja, ha az eredeti szerzőjének koherens képzetét tudja közvetíteni a célnyelvi olvasó felé. Ezt a képet a fordító alkotja meg és teheti fordítása alapvető szempontjává. A megközelítés legizgalmasabb pontjai talán azok, ahol Dryden a befogadó szempontját hangsúlyozza a szerzővel összefüggésben. Véleménye szerint

⁸ John Dryden, *Preface to Sylvae or the second part of poetical miscellanies*, 1685, 2. bekezdés, <https://www.bartleby.com/204/180.html>.

⁹ John Dryden, „A fordításról”, ford. Janovits Enikő Mária, in Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter, szerk., *Kettős megvilágítás: fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig* (Budapest: Balassi, 2007), 61.

¹⁰ John Dryden, „Preface of the Translator, With a Parallel, Of Poetry and Painting”, in Charles Alphonse Dufresnoy, *De arte graphica, The Art of Painting*, v., <https://quod.lib.umich.edu/e/ebo/A36766.0001.001/1:3?rgn=div1;view=fulltext>.

¹¹ Az első a metafrázis, vagyis amikor egy szerzőt szóról szóra, sorról sorra fordítunk át egyik nyelvből a másikba. [...] A második a parafrázis vagy nagy mozgásterű fordítás, ahol a fordító ugyan egy pillanatra sem téveszti szem elől a szerzőt, de szavait nem követi olyan szigorúan, mint a szöveg értelmét (sense), és a fordításban az utóbbi még kidolgozottabb is lehet, de nem változhat. [...] A harmadik módot az imitáció módszere, amikor is a fordító – ha ugyan még birtokosa ennek a névnek – él a szabadsággal, hogy ne csak a szavaktól és a szöveg értelmétől térjen el, hanem mindkettőtől eltávolodjék, amikor csak jónak látja. Ily módon csak általános utalásokat vesz át az eredetiből, és kedvére variálja az alaptémát.” Dryden, „A fordításról”, 54.

a jó fordító célja az, hogy az eredeti (görög vagy latin) szerző stílusát, szövegeinek egyediségét és egyediként felismerhetőségét biztosítsa az olvasó számára.¹² Élményt akar nyújtani, igaz, arra nem fordít kritikai figyelmet, hogy e kritérium alapján a kritérium alapján ideális esetben az olvasó élménye a fordító élményével esik egybe. Érvrendszere elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a metafrázis (majdnem szó szerinti fordítás) ellenében a parafrázis eredetihez kapcsoltságát bizonyítsa, és kevésbé azt, hogy a parafrázis és az imitáció közti határterületet vizsgálja.

Ez a kritérium azonban magában foglalja a kulturális kontextus figyelembevételét is, legalábbis azon az alapvető szinten, hogy az egyes klasszikus szerzőket a fordítások alapján is meg kell tudni különböztetni egymástól. Tehát az eredeti szövegeket egy szövegmatrix részeként veszi figyelembe, a fordítás alapegysége bizonyos tekintetben a szövegnél nagyobb kiterjedésű, hiszen Dryden szerint minden egyes szöveget az adott szövegen túl az életmű tekintetbe vételével kell fordítani – így lehet a szerző karakterét, stílusát bemutatni a fordításon keresztül.

Dryden elvárásrendszerének egyik legfontosabb eleme, hogy a fordítás a szerző képét rajzolja meg, a szerző stílusjegyeihez hűséges, nem pedig a mű szófordulataihoz. A fordító szerzőről és szerzői stílusról alkotott (re)konstrukciója kapcsolja össze a forrásszöveget a fordítással, ez biztosítja a kettő egyenértékűségét. Egyúttal a fordító értelmező gesztusának jelentőségét is hangsúlyozza.

A kultúratudományos fordításelmélet megalapozói, Susan Bassnett és Andre Lefèvre az értelmezés változékonyságából kiindulva amellet érvelnek, hogy a fordítás alapegységének a kultúrát kell tekinteni, nem egy szöveget,¹³ ezzel az állásfoglalással párhuzamosan elutasítják a részletes szöveg-összehasonlításon alapuló fordításkutatást mint olyan eljárást, amely látenszen magában hordozza fordítás és eredeti tertium comparationisaként az azonos jelentést és így értékítéletekhez vezet.

A kultúratudományos megközelítés és az összehasonlító módszer azonban nem zárják ki egymást. A szövegszinten (illetve kisebb egységekben) megfigyelhető jelenségek szoros kapcsolatban állnak a szövegek adott kultúrában betöltött szerepével és a forráskultúra rájuk

¹² Dryden, *Preface to Sylvae*, 14. bekezdés.

¹³ André Lefèvre és Susan Bassnett, „Introduction: Proust’s Grandmother and the Thousand and One Nights: The ‘Cultural Turn’ in Translation Studies”, in uők, szerk., „*Translation, History and Culture*” (London és New York: Printer Publishers, 1990), 4.

vonatkozó elvárásaival. Ám Bassnett és Lefèvre álláspontja jól rávilágít az összehasonlítás megalapozásának szükségességére.

A forrásnyelv és a benne működésbe lépő forrásnyelvi kultúra alapos ismeretének kívánalmát Gayatri Chakravorty Spivak a kultúrák közti hatalmi egyenlőtlenségekből fakadó, a fordításszövegeket alakító, gyarmatosító értelmezés ellenében hangsúlyozza. Spivak szerint a fordító elsősorban az eredeti szerzője számára fordít, vagyis a kulturális szempontú fordítás kritériumrendszerébe beépíti a forrás- illetve a célkultúra közti hatalmi egyenlőtlenségekből eredő normarendszer tudatosításának és esetleges felülírásának szükségességét.¹⁴ A cseh és a magyar irodalom huszadik századi viszonyában ugyan alá-fölé rendeltség nem tapasztalható, de a Spivak által felvetett kérdés jól mutatja, hogy a kulturális szempontú fordításvizsgálatban is jelentős szerepet játszik a fordításszöveg helyzete, nyelvi és szerkezeti jellemzői és a forrásszöveg jellemzői.

A betűtől a forrás- és célkultúra reprezentációjáig terjedő fordítási feladatok

Emberek és szalamandrák, újságcikkek és tanulmányok, hajóskapitányok és nagytőkések. Az egzotikus felfedezéstől és a hollywoodi álomtól az emberiség végnapjaiig vezet a történet, amelyet magyarul Szekeres László fordításában 1948 óta olvashatunk.¹⁵ Karel Čapek *Harc a szalamandrakkal* című regényével kapcsolatban az egyik leggyakrabban említett, interpretációt igénylő jelenség a szöveg kollázsszerű felépítése, a változatos műfaji betétek és a részben ebből is következő felszabdalt történetvezetés. Többek közt a kollázsszerű szerkesztés eredménye, hogy a szövegben a Másik intenzív jelenlétével kell számolni. A nézőpontok sokasága és egymással való vitája a narrátor önmegszólításában éri el csúcspontját a regény utolsó fejezetében. Azonban a korábbi fejezetek narrátorával kapcsolatban is felmerül a gyanú, hogy nem tekinthetők egységesnek, a három könyv, de akár a fejezetek elbeszélői sem feltétlenül esnek egybe.

Ez a textuális sokszínűség biztosít változatos terepet a magyar fordítás vizsgálatához. A regény nyomdatechnikai arculatában éppúgy megnyilvánul ez a sokféleség, mint a különböző

¹⁴ Gayatri Chakravorty Spivak, „The Poetics of Translation”, in Lawrence Venuti, szerk., *The Translation Studies Reader* (New York és London: Routledge, 2006), 379.

¹⁵ Karel Čapek, *Harc a szalamandrakkal*, ford. Szekeres László, (Budapest: Anonymus, 1948). (A hivatkozások a továbbiakban (Čapek 1948, oldalszám) alakban szerepelnek a tanulmányban.)

nyelvek és nyelvváltozatok alkalmazásában, vagy a változatos műfajok és stílusok felvonultatásában.

Karel Čapek *Válka s Mloky* című regénye 1936-ban jelent meg először könyv alakban, Prágában, František Borový kiadásában.¹⁶ A széles körben elterjedt magyar fordítás Szekeres László munkája, melyet először 1948-ban adtak ki az Anonymus Kiadónál. Ezt követte a második, 1956-os kiadás az Új Magyar Könyvkiadónál.¹⁷ Ez a szövegváltozat gondos szerkesztés eredménye, az első kiadásból kimaradt részek pótlásra kerülnek benne, nyelvi lektoráláson esik át. A későbbi magyar kiadások általában ezt a szöveget tekintik kiindulópontnak. Dolgozatomban a két első kiadáson kívül a legújabb, 2009-es variánsból¹⁸ veszek még példákat, hogy a szöveg alakulása áttekinthető legyen.

Egy példa a betűk és szavak fordításbeli relevanciájára

A Harc a szalamandrákkal első könyvének kulcsszereplője van Toch kapitány, azonban a cseh szövegben meglehetősen bizonytalanság uralkodik abban a tekintetben, vajon hogyan is írják a kapitány vezetéknevét. Eleinte a két szóban írás dominál: van Toch és hajója nevével kiegészülve holland származásúnak tűnik a szereplő. Igaz, gyanúra adhat okot, hogy a holland jelző minden esetben a hajóhoz kapcsolódik, nem az emberhez. A 2. fejezettől kezdve azonban gyakran Vantochként olvasható a szereplő vezetékneve. Ez pedig elterjedt cseh vezetéknevek tekinthető. A névhasználat mellett a nemzeti hovatartozás kérdését az is bonyolítja, hogy a szereplő egy sor különböző nyelvet használ, malájt, csehet és angolt is.

Ebben az alfejezetben a kapitány nyelvhasználatát vetem össze az 1936-os cseh és az 1948-as és 1956-os magyar kiadások alapján. Feltételezésem szerint azok az elmozdulások, amelyek a szereplői idegennyelv-használat területén a fordításban tapasztalhatók, a nemzeti identitás és a feltételezett olvasói elvárások területén is kimutathatóan más felfogást tükröznek, mint a cseh szöveg esetében.

Jan van Toch, „Captain of Long Distances” (Čapek 1936, 44), az első könyv eseményeinek idejében általában a tengeren hajózik szigetről szigetre, hogy újabb és újabb szalamandra farmokat telepítsen a Bondyval közös üzleti vállalkozás keretében. Azonban

¹⁶ Karel Čapek, *Válka s Mloky*, (Prága: František Borový, 1936). (A hivatkozások a továbbiakban (Čapek 1936, oldalszám) alakban szerepelnek a tanulmányban.)

¹⁷ Karel Čapek, *Harc a szalamandrákkal*, ford. Szekeres László, (Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1956). (A hivatkozások a továbbiakban (Čapek 1956, oldalszám) alakban szerepelnek a tanulmányban.)

¹⁸ Karel Čapek, *Harc a szalamandrákkal*, ford. Szekeres László, (Budapest: Alinea, 2009). (A hivatkozások a továbbiakban (Čapek 2009, oldalszám) alakban szerepelnek a tanulmányban.)

amikor a kapitány az elbeszélés szereplőjeként a színre lép, általában szárazföldön találkozunk vele, üzletet köt egy szigeten vagy szabadságát tölti Európában, ezzel párhuzamosan pedig különféle nemzetiségű szereplőkkel többféle nyelven társalog.

A szereplő határozottnak, magabiztosnak mutatkozik, amikor nemzetközi nyelvi vizeken hajózik és el kell döntenie, milyen nyelven folytasson egy adott beszélgetést. Tana Masa szigetén a batakokhoz szólva például hezitálás nélkül a maláj mellett dönt: „[é]ppen úgy szólhatott volna hozzá hollandul vagy angolul, mert a tiszteletre méltó öreg batak egy szót sem értett a maláj nyelvből, és az egész beszédet a kubu és portugál keveréknek kellett batak nyelvre lefordítania, de valamilyen okból a kapitány mégis a maláj nyelvet tartotta célszerűbbnek.” A szereplő a narrátori megjegyzés szerint tehát tudatos döntést hoz, amikor nyelvet választ. Van elképzelése arról, hogy nyelvválasztása stratégiai jelentőséggel bír a falu bírójával történő tárgyalás során, feltehetőleg a helyi kultúra és viszonyok iránti tiszteletét igyekszik kifejezni azáltal, hogy az általa beszélt nyelvek közül a leginkább helyinek számítót választja. Mindez a tárgyalás során azért lehet fontos, mert a szereplő tisztában van vele, hogy kérése ellenállásba fog ütközni, a batakok nem akarnak majd a Devil Baybe menni halászni, hiszen elátkozott helynek tartják. A kérés botrányosságának ellensúlyozására használhatja tehát a nyelvválasztást, igaz, sikertelenül.

A nemzeti hovatartozás kérdésének magabiztos kezelése jellemzi a regény első kalandregény-szerű részét, mind a narrátor, mind a szereplők részéről. A matrózokat elsősorban nemzetiségük alapján határozza meg a narrátor és nemzeti sztereotípiák határozzák meg egymás közti viselkedésüket is. A nemzeti hovatartozás megkérdőjelezhetetlenül összekapcsolódik vallásgyakorlatukkal, ivási szokásaikkal, de testi erejükkel is: az ír katolikus alkoholista, a svéd protestáns és szótlán. Ezt a leegyszerűsítő megközelítést tovább fokozza, hogy a matrózok neve is egyértelműen utal nemzetiségükre (ld. az ír Pat Dingle vagy a svéd Jens Jensen: Čapek 1936, 65-66).

A nemzetközi hajózás és kereskedelem világából kilépve azonban a regénybeli nemzeti és nyelvi helyzet homályosabbá válik. Ellentmondásosnak tűnhet, hogy a nemzetiségi határok nem a nemzetközi színtéren oldódnak fel vagy válnak elmozdíthatóvá, azonban a *Harc a szalamandrákkal* szövegében éppen ez történik. Ha a Csehországba visszatérő kapitány párbeszédeit vizsgáljuk, kiderül, hogy a beszédhelyzet és a partnerek függvényében eltérően használja a két alkalmazott nyelvet, a csehet és az angolt. Nyelvhasználatán, kódváltásain keresztül pedig saját nemzeti identitását is különbözőképpen hozza létre.

A legtöbb kódváltással akkor találkozunk a szövegben, amikor a kapitány hazalátogat és cseh honfitársaival beszélget az első könyv 2., 3. és 4. fejezetében. Ezeknek nagy része esetében nem azonosítható társalgási funkció vagy az olvasó számára adott magyarázat. Kódváltásai elsősorban nyelvi repertoárjáról adnak nagyon valószínű képet. Mivel sztenderd cseh csak abban az esetben használ megnyilatkozásaiban, amikor az elbeszélés logikája szerint a csehtől eltérő nyelven beszél, továbbá amikor csehül szólal meg, ezt morva nyelvjárási elemekkel jelölt nyelvváltozatban teszi, arra lehet következtetni, hogy a sztenderd cseh nyelvet ez a szereplő nem beszéli (szemben Bondyval vagy a két újságíróval).

Az alábbi példa jól szemlélteti, hogy az elbeszélésben csehül elhangzó párbeszédekben mely alkalmakkor vált a kapitány angol nyelvre.

“Vylovil z kapsy u kalhot tlustý svazek bankovek. “See?” Potom se opřel l okty o stůl a naklonil se k oběmu pánům. “Páni, já bych měl pro vás big business. Jak se to řekně?” “Veliký kšeft (Čapek 1936, 33).”

„Nadrágzsebéből egy vastag köteg bankjegyet halászott ki. – See? – Azután könyökére támaszkodva a két úrhoz hajolt. – Uraim, egy big businesssem lenne az önök számára. Hogy is mondják ezt? – Egy nagy üzlet.”

A kapitány két jól elkülöníthető szókinccscsoport esetében vált csehről angolra: egyrészt diskurzusjelölőket használ az idegen nyelven, melyeknek fordításával, érthetőségével nem törődik, nem reflektál kódváltása tényére, máskor olyan főnévi csoportokat használ angolul, melyek jelentésükben a tengerészethez vagy a nemzetközi kereskedelemhez kapcsolódnak és melyeket igyekeznek csehre fordítani, vagy beszélgetőtársaival lefordíttatni.

A kódváltások olyan beszélőt sejtetnek, aki jobban hozzá van szokva ahhoz, hogy angol nyelven fejezze ki magát, mint ahhoz, hogy csehül. Hiszen a beszélgetés fenntartását szolgáló diskurzusjelölők angol megfelelőjének használata fel sem tűnik a szereplőnek, aktív szókinccsében pedig nagy tematikus különbségek mutatkoznak a két nyelv tekintetében. A szereplő nyelvi produkciójának legjellemzőbb mozzanata, amikor a 'haza' szót nem tudja csehül mondani és angolra vált: “Já bych chcel aby ten veliké kšeft přišel sem, do my country.” (Čapek 1936, 36) „Azt akarom, hogy ez a nagy üzlet idejöjjön, in my country.” (Čapek 1956, 27) A magyar fordítás ebben az esetben lábjegyzetben megadja az angol kifejezés fordítását is:

“A hazámba.” Ez az idézet rámutat arra, hogy a nemzeti hovatartozás és a nyelvhasználat a regényben is szorosan összekapcsolódik egymással.

A cseh szereplőkkel folytatott prábesházakban megfigyelhető a tendencia, hogy van Toch kapitány igyekszik tökéletesíteni cseh nyelvtudását, ahogy ez a big business-kifejezés esetében is történik, hiszen a második idézetben már a cseh/ Magyar kifejezés szerepel a szereplő megnyilatkozásában. Ugyanakkor a szereplő távolságot is tart a többi cseh szereplőtől, nyelvhasználatának egyes jellemzői arra utalnak, hogy saját identitása megalkotása szempontjából fontos, hogy bizonyos nyelvi jegyeket honfitársaitól eltérően alakítson a beszédében. A földrajzi nevek csoportja árulódó ebben a tekintetben. Amikor a kapitány távoli, egzotikus helyek nevét említi, a megfelelő prepozíciót használja az idegen nyelvű helységnevé előtt, azonban a főnevet nem ragozza, a helyhatározós esetet nem jelöli. Beszélgetőtársai ezekben az esetekben mindig a megfelelő esetraggal is ellátják a főnevet: “A nejnější zlodějí jsou ty bankers v Colombo.” “Býval jste v Colombo?” (Čapek 1936, 35) A 2. fejezet folyamán a kapitány sorozatosan használja ezeket a ragozatlan helységneveket, ezzel hangsúlyozva széleskörű nemzetközi tapasztalatát, otthonosságát Kelet-Indiában és azt a tényt, hogy nemzeti identitását nem lehet egyszerűen csehként leírni, hiszen ennek alapvető eleme magabiztos otthonossága a nemzetközi vizek transznacionális zónájában is.

A kapitány által használt angol nyelvű kifejezések közül sok magyarul került bele a fordítás szövegébe. A legtöbb példa a földrajzi nevek közül kerül ki. Egy hosszabb helynévfelsorolásban csak azok a tulajdonnevek őrzik meg angol nyelvű alakjukat, melyek teljes angol mondatban szerepelnek:

“Jáva. Borneo. Philippines. Fidji Islands. Solomon Islands. Carolines. Samoa. Damned Clipperton Island. A lot of damned islands, chlapče. Proč?” (Čapek 1936, 31)

“Jáva, Borneó. Fülöp-szigetek. Fidzsi-szigetek. Salamon-szigetek. Karolinák. Szamoa. Damned Clipperton Island. A lot of damned islands. Ezt mind láttam, fiúk. De miért kérdik?” (Čapek 2009, 22)

Ennek köszönhetően a magyar szövegben kevesebb olyan nyelvi elem szerepel, amely a kapitány nemzetközi hátterére utal, arra, hogy a munkája és rajta keresztül ezek a szigetek az anyanyelvén kívül más nyelvekhez is kapcsolják a szereplőt.

A földrajzi neveknél is szembeötlőbb különbség az angol lexikai elemek használatában a 'captain' szó előfordulása van Toch kapitány és a narrátor szóhasználatában. A magyar szövegben két alkalommal is a magyar kapitány szó áll az angol 'captain' helyén. Ez a fordítói következetlenségnek tekinthető eltérés azonban hatással van a szereplők közti viszonyok értelmezésére is, hiszen amikor van Toch kapitány kijelenti, hogy ő az egyetlen jevičkói 'captain', az angol szó használatával hangsúlyozza különállását honfitársaitól, az életében és identitásában fontos változásokat.

To je pravda. Chlapče, já jsem jediný Captain z celého Jevička. (Čapek 1936, 32)

Igaz, fiúk, én vagyok az egyetlen kapitány egész Jewitzben. (Čapek 1948, 24)

Igaz, fiúk, én vagyok az egyetlen kapitány egész Jevičkóban. (Čapek 1956, 24)

Az olyan finom, ragozásbeli jelzések, mint a v Colombo/ v Colombu szembenállás, semmilyen formában nem jelzettek a magyar szövegváltozatokban. Érvelhetünk amellett, hogy a magyar ragozási rendszerből kifolyólag a fordítónak nincs nyelvtani lehetősége ennek a különbségnek a kifejezésére, azonban más területen, például helyesírásban, elvben jelölhető lenne a különbség.

A kapitány saját foglalkozásának a narráció nyelvére fordítása és a helynevek magyar formáinak alkalmazása azt eredményezi, hogy a magyar szöveg alapján kevésbé tűnik összetettnek a szereplő nemzeti identitása. Van Toch kapitány viszonya szülőhazájához és a benne élőkhöz kevésbé ambivalens a magyar szöveg alapján. Általában véve egyneműbbnek tűnik a magyar nyelvű regényben egy-egy emberi szereplő felépítése a nyelvi dimenzió egyneműsítése folytán.

Úgy tűnik tehát, hogy akár egy-egy esetragznak, ami egyetlen magánhangzó például a v Colombu/ v Colombo esetében, is szerepe lehet a fordítás értelmezési lehetőségeinek alakításában. A narráció nyelvéhez képest idegen nyelvű szavak és szókapcsolatok olyan jól körülhatárolható szövegbeli egységek, amelyek fordításbeli jelenlétén vagy hiányán egy szereplő háttérének bemutatása múlik. Ezek az esetenként igen apró nyelvi elemek éppúgy fontos szerepet játszanak a szöveg értelmezésében, mint a nagyobb hatókörű nyelvi egységek.

Mondatok, melyek teljes szövegekre és médiumokra utalnak

Az első könyv 9. fejezete párbeszédekben gazdag szövegrész, melyben fokozatosan egyre több emberi szereplő kerül olyan kommunikációs helyzetbe, ahol partnere egy szalamandra, Andy Scheuchzer. Az első ember-állat párbeszéd a gondozó, Thomas Greggs és a szalamandra közt bontakozik ki, majd Andy partnere Greggsen túl Sir Charles Wiggam, az állatkert igazgatója lesz. Következő alkalommal a résztvevők kiegészülnek professzor Petrovval, majd egy nagyobb tudóscsoport beszélget kísérleti szituációban az állattal. Végezetül az olvasó a narrátor tömör tudósításából értesül arról, hogy Andyvel minden állatkerti látogató beszélgetni próbál.

Andy nyelvi teljesítménye felkelti a tudományos közösség és a közvélemény érdeklődését is. Megnyilatkozásai jelentős mértékben épülnek idézett mondatokra. Az első párbeszéd alkalmával az állatkerti látogatók mondatait ismétli, később újságból olvas, illetve újságcikkek címét és reklámszlogeneket alkalmaz a párbeszéd szituációkban. Nyelvi reakciói gyakran nem felelnek meg az emberi elvárásoknak, azonban asszociatív kapcsolatban állnak a feltett kérdésekkel. A fokozatosság ebből a szempontból is jellemző a fejezet felépítésére, hiszen Andy válaszai, bár mindvégig megőrzik idézet jellegüket, egyre szervezettebben épülnek a párbeszéd folyamatába.

Az első párbeszédben még csak az ember-szereplő megszólalásai építik fel az interakció koherenciáját. Andy megnyilatkozásai alapján valószínűsíthető, hogy nincs tisztában mondatai jelentésével: „- Mondd, hogy jó napot – mondta a megrémült Greggs úr mélységes csodálkozással. A szalamandra felsőtestét ingatta. –Jó napot – vartyogta. – Jó napot, jó napot. Adhatok neki egy darab kalácsot? Greggs úr zavarában a zsebébe nyúlt és egy darab zsemlét húzott ki. – Nesze, itt van.” (Čapek 1956, 88) A gondozó tulajdonít kommunikációs szándékot a kalácsra vonatkozó mondatnak, és Andy további mondatai nem hagynak kétséget afelől, hogy a látogatók mondatainak ismétlése mögött nem azonosítható jelentéstulajdonítás a beszélő részéről.

A következő két beszélgetés során Andy már magabiztosan és a szituációnak megfelelően alkalmazza az üdvözlési formulákat. Az újságokból származó idézeteket azonban nem építi szervesen a párbeszédbe:

-A politika nem érdekel?

-Nem, uram. Lesz háború?

-Azt senki sem tudja, Andy.

-Németország Újfajta tengeralattjárókat épít – mondta Andy gondterhelten. – A halálsugarak egész országokat tehetnek pusztasággá. (Čapek 1956, 92)

A feltett kérdéshez kapcsolódó témának megfelelően válogat az olvasott újságcikkek címei közül, vagyis a szavak és mondatok jelentésével tisztában van, azonban nyelvi kompetenciája nem terjed ki arra, hogy összefüggő szöveget alkosson és az sem valószínű, hogy saját véleményét fejezi ki az idézett mondatokon keresztül.

Az utolsó, a fejezetben idézett párbeszéd természettudósok jegyzőkönyvének részleteként illeszkedik a narrátor elbeszélésébe. A kutatók kérdéseire adott válaszok gyakran nem az emberek közti párbeszéd elvárásai szerint alakulnak. A kutatók kérdéseinek egy része arra irányul, bír-e a szalamandra az adott témáról az újságon és nyelven túli tapasztalattal is. A válaszokból rendre kimutatható, hogy bár egyre több esetben értelmesek, a személyes tapasztalat hiánya a kérdezőkben kétségeket vet fel azzal kapcsolatban, Andy mennyit ért saját beszédéből. Figyelemre méltó, hogy a szalamandra a neki feltett kérdéseket nem érti félre, válaszai legfeljebb ismereteinek hiányát palástolva válnak inkohérensé.

A fejezet humoros hatása, szűkebben az irónia működésbe lépése elsősorban annak köszönhető, hogy a szalamandra beszédprodukcója idézetekre épül. Az eredeti kontextusukból kiszakított kifejezések, mondatok és szlogenek felfüggesztik a nyelv konvencionális működését. A szalamandra által céltalanul ismételt mondatok a jelentés és a megnyilatkozás közti kapcsolatot szakítják meg.

Az ilyen jellegű nyelvhasználat már az első párbeszédben sem kizárólag a beszélő szalamandrárt tünteti fel nevetségesként. Az idézett mondatok a szalamandra szájából elhangozva motiválatlannak, nem megfelelő reakciónak tűnnek. Ennek oka, hogy a mondatok eredeti összefüggésükből kiszakítva, minden átalakítás nélkül az új beszédhelyzetbe nem illeszkednek szervesen. Ennek következményeképp azonban az állatkerti látogatók kérdései, megjegyzései mögött húzódó tudatlanságra, figyelmetlenségre vagy előítéletességére is fény derül: az eredeti szövegösszefüggésben rejlő visszasságokra mutat rá a kifejezések diszfunkciója az új szöveggörnyezetben. Igaz ez a megállapítás az újságokból származó idézetekre is. A csak kismértékben összefüggő, asszociatív alapú idézettársítás – például a fent idézett háborús példában – az emberek közti társalgás tükörképe is, így az átgondolt személyes véleményalkotás hiányát állítja az irónia célkeresztjébe.

A jegyzőkönyvben közreadott beszélgetés nem pusztán az általános emberi kommunikáció hiányosságaira mutat rá, hiszen a kérdések jellemzően egy nemzet szűkebb érdeklődési körére vonatkoznak, angol birodalmi kontextusban vizsgálják Andy ismereteit. Ebben a szövegrészben a szalamandra sztereotip válaszai mellett a kérdéseket feltevők elismerő szavai és – hibás válasz esetén – hallgatásuk is az egyetlen nemzet szempontjait és világlátását egyesítő nacionalista szemléletmódot ironizálják.

Bár önmagában az is elvezet az emberi beszéd értelmességének és az emberi intelligenciának ironikus szemléletéhez, hogy az idézett emberi mondatok átkerülnek a szalamandra beszédébe, a fejezetet záró tudományos igényű összegzés tovább fokozza ezt a hatást: „[i]ntelligenciáját semmi esetre sem szabad túlbecsülni, mert korunk átlagemberének szellemi képességeit semmiféle vonatkozásban sem múlja felül.” (Čapek 1956, 96) Az állati és emberi viselkedés egy színvonalra állítása és az a tény, hogy erre az egyenértékűsége a szövegrészlet tudós szerzője nem reflektál, sőt, úgy tűnik, tudomást sem vesz arról, hogy feltételezett olvasóit leginkább az emberi és állati intelligencia kérdése érdekelheti, az emberi nyelvhasználót is úgy mutatja be, mint aki nincs tisztában a jelentésviszonyokkal és a konvención alapuló működésnek köszönhetően bizonyos mértékig értelemtől függetlenül használja a nyelvet.

A fejezetben az irónia forrása tehát elsősorban az idézettség: a szalamandra kijelentéseinek kettős kapcsolódása egyrészt az aktuális beszédhelyzethez, másrészt az eredeti szövegösszefüggéshez, amelyben Andy először elleste azt. Linda Hutcheon terminológiájában ez a visszhangszerű felidézés (echoic mention)¹⁹ egy fajtájaként azonosítható. A szövegbeli iróniamarkerek Wayne C. Booth által felállított kategóriarendszerét vizsgálva²⁰ kiderül, hogy az kimondatlanul is magában foglalja, hogy az olvasó által elvégzett szándéktulajdonítás együtt jár a szerzői és az elbeszélői szubjektum szétválasztásával, két olyan instancia megképzésével, melyek lehetővé teszik az irónia forrásának és célpontjának elkülönítését és szövegbeli együttes feltételezését. Ez a két, narratológiai alapon elkülönített szubjektum, a szerző vagy odaértett szerző (Booth szóhasználata ez esetben nem következetes) és a jellemzően szereplő-elbeszélő, két olyan végpontnak tekinthető Booth leírása alapján, melyeknek elkülönítésén múlik

¹⁹ Linda Hutcheon, *Irony's Edge, The Theory and Politics of Irony*, (London és New York: Routledge, 1995), 143.

²⁰ Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Irony*, (Chicago és London: The Chicago University Press, 1974), 53-73.

végeredményben az irónia felismerésének lehetősége. Ez biztosítja, hogy az olvasó egy az elbeszélőn kívül álló nézőponttal azonosulhasson, a narrátort állítva az irónia célkeresztjébe.

Az itt bemutatott 9. fejezetben az elkülönítés nem az odaértett szerző-narrátor megkülönböztetésén alapszik, azonban jól példázza, hogy a szövegértelmezés során az olvasó által létrehozott szubjektumok teszik lehetővé az ironikus olvasatot. Ennek első lépéseként szükséges, hogy az idézett mondatok idézetként felismerhetők legyenek, továbbá hogy a jelentésképzés problémáira ne reflektáljanak a beszélők. A fejezet cseh és magyar szövegének összevetéséből kitűnik, hogy az idézettség jelzése és az elhallgatás is hatékonyan megvalósul minden szövegváltozatban.

A magyar fordítás szövegváltozataiban könnyen azonosítható az idézett mondatok eredete és szervesen illeszkedésük az új szövegekörnyezetbe. Az állatkerti mondatfoszlányok éppúgy felismerhetők a magyar olvasóközönség számára, mint a napilapokból vett idézetek. Utóbbi a narrátor és az emberi szereplők kijelentései mellett az eltérő betűtípus vagy a kurzív szedés is alátámasztja.

A cseh szöveghez képest a magyar fejezet az egyes szereplők és a narrátor nyelvhasználaton keresztül történő jellemzésében mutat következetlenségeket. A mondatok általában formálisabbak mind a narrátor, mind a szereplők megnyilatkozásaiban. Például: „ale nikdo tam nebyl” [senki sem volt ott] (Čapek 1936, 112) vs. „de senki sem volt jelen” (Čapek 1948, 91); az állatkert igazgatójának szájából: „Tak se pojd’te podívat” [Jöjjön, nézze meg](Čapek 1936, 116) vs. „Győződjék meg személyesen” (Čapek 1948, 95). Azonban kisebb számban van példa arra is, hogy a magyar szöveg informálisabb: „Mlok sebou mýkl a schoval se střelhbítě ve vodě” (Čapek 1936, 115) vs. „A szalamandra gyors fordulattal, mint egy olajozott mennykő, eltűnt a vízben” (Čapek 1948, 94). A tegezés-magázás tekintetében is bizonytalanabb a magyar szöveg, Thomas Greggs csehül magázva szólítja meg Andyt, magyarul azonban elkerüli a döntést a két forma közt a többes szám első személy használatával: „Ta nemáte dělat, Andy” (Čapek 1936, 115) vs. „Ezt nem szabad tennünk, Andy” (Čapek 1948, 94).

Stilusparódia – az idézett szövegre kiterjedő koherens illúzióteremtés

A természettudományos diskurzus regénybeli paródiáinak nagy része a 9. fejezet összegzéséhez képest jóval speciálisabb stilisztikai eszközökkel él. Nem csupán egy formálisabb, írott nyelvet alkalmaznak, hanem bőséges szaknyelvi szókincset, idézési

technikákat és az idézett forrásokban régies nyelvváltozatokat is. Ezekre a jelenségekre találunk példát az *Andrias Scheuchzeri* és *Az embergyilkokról* című fejezetekben is. Utóbbi azért jelenthet nagyobb kihívást a fordító számára, mert szorosán kapcsolódik a cseh nyelv és helyesírás egy korábbi állapotához.

A fejezet narrátora először dr. Vladimír Uher brnoi professzor tudományos ismeretterjesztő újságcikkét tolmácsolja az olvasónak, ezt követi – az 1936-os cseh kiadáshoz hasonlóan az 1956-os magyar kiadásban – egy gépirásos levél és egy gótbetűkkel szedett, az elbeszéléshez képest múlt századi közlemény egy ismeretlen újságból. A fejezet végén néhány bekezdésen át Uher professzor gondolatait olvashatjuk egyes szám első személyben.

Az első, 1948-as magyar kiadás a fejezetből szűk két és fél oldalt ad közre, a cseh szöveg jelentős részét kihagyja a magyar változathoz. Az 1936-os cseh kiadás szövegét addig követi a magyar fejezet, míg beszámol Uher professzor *Lidové Noviny*ben megjelent cikkéről, majd a 132-137. oldalakon olvasható levél és 19. századi újságcikk, valamint a professzor reakciójának nagy része hiányzik. A magyar szövegből kimarad a cseh napilap neve, a professzor keresztnéve is német formában olvasható (Vladimír helyett Waldemar), Brno városa Brünnként szerepel (Čapek 1948, 106). A fordító a cseh kulturális referenciákat igyekezett kerülni, ahogy a kiadás több más pontján is: a nevek gyakran szerepelnek a cseh azonosítást nehezítő alakban (például Frantík helyett Franci, Povondra úr helyett Powondra úr).

Ez a tulajdonnevekben megjelenő tendencia párhuzamban áll a nagyobb szövegrészek kihagyásával is, hiszen a 11. fejezetben szereplő magánlevél két 19. század eleji cseh irodalmi lapot és természettudományos munkát említ, amelyek a magyar olvasók számára feltehetőleg ismeretlenek, üres referenciák. A cseh referenciák kihagyásának háttérében a Párizs környéki békék és a kikényszerített szlovák-magyar lakosságcsere által újra kiélezett magyar-csehszlovák viszony is állhatott. Az 1956-os magyar kiadásban ezek a részek pótlásra kerültek. A fordítói vagy szerkesztői döntés háttérében az a felismerés állhatott, hogy a cseh és magyar nyelv és kultúra helyzete nagy hasonlóságot mutat a 19. században: az anyanyelvi kultúra intézményrendszerének és presztízsének kiépítése mindkét, a Habsburg Birodalomhoz tartozó nemzet fontos törekvése volt.

Jó példa ennek a párhuzamosságnak a kiaknázhatóságára a korbéli folyóiratok esete. J. V. Najman magánlevelében két folyóiratot említ, a *Hyllost* és a *Cseh Museumot*. Bár a magyar olvasók számára konkrét sajtótörténeti referenciaként nem működőképesek a címek, a magyar újságírás kezdeteinek címadási szokásbeli hasonlóságai miatt azonban mégis hozzájárulnak az

ismeretlen újságkivágás kontextusának felvázolásához. Jan Hýbl rövid életű lapja, a *Hyllos* (1820-1821) görög címválasztásával párhuzamba állítható például Kazinczy *Orpheus*ával (1789-1792). Bár a dátumokból is kitűnik, hogy a két lap közt jelentős különbségek is vannak,²¹ az elsősorban szépirodalmi műveket közlő, anyanyelvi és fordításirodalmat egyaránt tartalmazó periodikák szerepe a nemzeti nyelvű kultúra megteremtésében hasonló jelenség. Az 1827-ben indított *Cseh Museum* címét olvasva sem marad támpont nélkül a magyar olvasó, hiszen ebben az esetben is kínálkozik magyar áthallás, igaz ismét a 18. század végéről, a *Magyar Museum*. A névadás feltehetőleg mindkét esetben német példán alapul, a tartalom mindkét esetben elsősorban nemzeti és európai irodalom.²² (Čapek 1936, 132; Čapek 1956, 106) A fordítás tehát él a hasonló kultúrtörténeti folyamatok biztosította háttérrel, konkrét olvasói ismeret hiányában párhuzamokra támaszkodik, teszi ezt annak tudatában, hogy a szövegben szereplő évszámok további támpontot nyújtanak az olvasói tájékozódás számára.

A fordítás szövegében megjelenő természettudományos műcímek követik a korabeli magyar címadás nyelvi jellegzetességeit. A Presl-féle, csehül *Ssavectvo* címmel megnevezett munka a magyar fordításban *Emlős állatok isméje*. Az isméje főnév felidézi a 19. századi szókincset, nyelvallapotot, így a magyar olvasó számára hiteles nyelvi utalásként működik az adott korszakra, a cseh címbeli régies helyesíráshoz (két s-sel jelölt sz-hang) hasonlóan. A fordítás tehát nem a konkrét kultúrtörténeti referenciára, hanem annak nyelvi jellegzetességeire bízta, hogy megidézzék az olvasóban a működtetni kívánt kontextust.

Szerencsés körülmény a fordítás szempontjából, hogy a természettudományok művelése és a nemzeti nyelv ügye mind a cseheknél, mind a magyaroknál szoros kapcsolatban állt egymással. A levélben említett Josef Vojtěch Sedlaček például Jungmannak mond köszönetet műve előszavában a fizikai szakszókincs kidolgozásáért,²³ Jan Svatopluk Presl több területen is jelentős terminológiai munkát végzett, például az állattanban: az idézett újságcikkből megjelenő *tuleň* szó is tőle származik. A magyar állattani szakszókincs kialakításában nagy

²¹ A folyóiratokban megjelenő szövegek jellegében is jelentős különbségek mutatkoznak. Míg Kazinczy szándéka szerint minél inkább kortárs külföldi szerzőktől közölt fordításokat, Hýbl lapja inkább a régiebbi európai irodalom emlékeit, elsősorban latin szerzők szövegeit jelentette meg. Lásd Buzinkai Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kulwer, 2016), 55; továbbá Josef Jungmann, *Historie literatury české*, (Prága: Antonín Straširypka, 1825), 543.

²² Buzinkay, *A magyar sajtó és újságírás története*, 54. A regény szövegében is megjelenő Cseh Museum folyóiratból például a 10. évfolyam első számában a kortárs cseh szerzők (itt Josef Krasoslav Chmelenský) mellett Camões *A lusiadák* című eposzának fordítása is megtalálható. František Palacký, szerk., *Časopis Českého Museum* 10 (1 1836).

²³ Jan Jakubec, *Dějiny literatury české: 2. Od osvícenství po Družinu máje* (Prága: J. Laichter, 1934), 382.

szerepet játszó Földi János már Linné kettős nevezéktanának alapján képzelel el a magyar szakszókincs felépítését, tehát a nemzeti nyelv és nemzeti tudományosság ügye összefüggésbe hozható az állatok rendszerezésének a regényben sokszor pellengérré állított eljárásaival is.

Az 1956-os kiadásban az *Az Ember-Gyikokról* című újságkivágás betűtípusában és helyesírási jellegzetességeiben is szorosan követi a cseh kiadást. Helyesírási szempontból fontos vonásai közé tartozik a gyakori különírás (pl. ugyan is, kül országi) és egyes köznevek nagy kezdőbetűs írása (Tó, Bornyu-fóka). Az a határozott névelőt aposztróffal egészíti ki. Hangjelölésében a huszadik századi normától több ponton eltér: a hangok hosszúságának jelölésekor (pl. egy, olyan), a cs hang esetében (ts betűkapcsolattal: tsata hajó). A köznyelvi alakoktól eltérő kiejtést jelöl egyes szavakban (pl. szőrük helyett szörök, pikkelyecskékük helyett pikkelyetskéjük). Az igeragozás régiességére éppúgy találunk példát (el tűnének, megközelíthetni), mint a szóhasználat és a stílus tekintetében (pl. hajófelcser, „a’ fene büdösség miatt”). (Čapek 1956, 107-108)

A fordításrészlet helyesírását és nyelvállapotát összevetve Cuvier *Állatországának* 1841-ben megjelent, Vajda Péter által készített magyar fordításával kiderül, hogy számos nyelvi jelenséget korhűen idéz meg a Čapek-fordítás készítője. Az aposztrófos határozott névelő, a hosszú mássalhangzóval írt olly vagy milly, a ragokban felbukkanó, a modern köznyelvtől eltérő magánhangzó-használat (például „Cuvier munkájára van szükségök”) vagy az egybeírásbeli eltérések (például „szántó föld”) mind jellemzőek a Vajda-szövegre is.²⁴ A nagybetűvel kezdődő mondatbeli köznevek azonban olyan vonása *Az Ember-Gyikokról* címet viselő betétnek, amely régebbi keletkezési időre utalhat, a 19. század első feléből származó nyomtatványokban már nem jellemző következetlenség. Ezen a ponton a cseh szöveget követi szorosan a fordítás, nem a magyar nyomdászati és helyesírási szokásokat.

A 2009-es magyar kiadás a fejezet többi részével megegyező betűtípusban jeleníti meg az újságcikket, de szinte betűhíven követi az 1956-os kiadás szövegét. Eltérés csak néhány magánhangzó hosszúságának jelölésében és a központosításban található. Így mindkét magyar szövegváltozatról megállapítható, hogy a szöveg keletkezésének időpontját a cseh szöveghez hasonlóan helyesírási, lexikai és nyelvtani jellemzők segítségével igyekeztek biztosítani. A cseh szövegre is jellemző a nagybetűs köznevek használata, a hangjelölés következetesen 18.

²⁴ Vajda Péter, „A fordító előszava”, in: Georges Cuvier, *Az állat-ország fölöstva alkotása szerint, alapul szolgáló az állatok természetleírásához s bevezetésül az összehasonlító bonctanhoz*, I. kötet, ford. Vajda Péter, (Buda: a Magyar Királyi Egyetem betűivel, a M. Academia költségén, 1841), VII-XIII.

század végi-19. század eleji szokásrendszerének követése (ennek egyik legfeltűnőbb esete a j hang g-vel jelölése, amely a fejezet címében is megjelenik), régies szóalakok és szinonimák alkalmazása (anglická helyett englické, a hajóorvos megnevezésére a felčar szó). A magyar szöveghez képest a cseh szórendben nagyobb eltérést mutat a 20. század eleji nyelvállapottól (pl. Magj prý tělo slyzské – a jelző a jelzett főnév mögött áll), ez azt mutatja, hogy a fordító a felidézni kívánt magyar nyelvállapotot nagyobb súllyal vette figyelembe a fordítás során, mint a cseh szöveg szórendjét.²⁵

A fordítás a két narrátori elbeszélésbe ékelt szövegbetét magyarításakor tehát sikeresen alkalmazza a 19. századi nyelv és helyesírás elemeit, a tudományos munkák nyelvi stílusát, így a beékelt szövegek nyelvi jellegzetességei alátámasztják a narrátori és szereplői kijelentéseket az iratok eredetére vonatkozóan. Uher professzor belső monológjában azonban tovább folytatódik a nyelvtörténeti időutazás, a szereplő tudományos kíváncsisága és izgatottsága eredményeképp átveszi az újságkivágás stílusát és ezen a nyelven gondolkodik tovább. Ez a nyelvi jellegzetesség bizonyítékkal szolgál arra, hogy a professzort mennyire magával ragadta a szalamandrákra vonatkozó történeti adat, azonban éppen ez a felfokozott lelkiállapot és a rajta keresztül ábrázolt elhivatottság áll szemben a ténnyel, hogy nem ismeri fel az emberi tényező fontosságát a szalamandrák terjeszkedésében. Van Toch kapitány útjairól ugyan nem lehet tudomása, de éppen a fent bemutatott újságkivágás a bizonyíték arra, hogy a biológiai fejlődés már legalább száz éve nem vizsgálható az emberi beavatkozás hatásainak figyelembe vétele nélkül.

Uher professzor komikus és ironikus bemutatásának tehát fontos eszköze az a stiláris váltás, amely a fejezet eleji és a fejezet végi szabad függő beszéde közt tapasztalható. A magyar fordítás (az 1956-os kiadástól kezdve) szintén jelöli ezt az elmozdulást. A professzor belső monológja az újságcikk részleteinek ismétlésével kezdődik, és a magyar szöveg is él azzal a lehetőséggel, hogy az újságcikk kifejezéseit betűről-betűre elismételje. Amikor a tudós gondolatai felett az olvasott szöveg annyira átveszi a hatalmat, hogy saját reflexióit is a régebbi nyelvállapot segítségével fejezi ki, a magyar szövegben is megjelennek helyesírásbeli és szókincsbeli elmozdulások.

²⁵ A köznyelvi írott és beszélt sztenderd cseh közti, mind a mai napig meglévő, a magyarban tapasztalhatónál nagyobb mértékű különbség Josef Dobrovský munkásságára vezethető vissza, aki *A cseh nyelv tözetes nyelvtana* című, német nyelvű munkájában (1802) a 16. századi cseh nyelvet tette meg az irodalmi nyelv alapjának. Hankó B. Ludmilla és Heé Veronika, *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig* (Budapest: Magyarországi Eszperantó Szövetség, 2003), 161.

Amikor professzor a cikkből nyert információt értelmezni kezdi, következtetések láncolatát fogalmazza meg. A szigeten található lagúnát olyan élőhelynek tekinti, ahol védett környezetre lelhetett az ősszalamandra: „právě místo, na kterém by se mohlo takové fosilní zvíře uchovat, izolováno od prostředí vývogoř pokročilegšiho a nerušeno ve své přirozené rezervaci.” (Čapek 1936, 135); „Megfelelő hely arra, hogy az ilyen őszállat fennmaradjon, mert nem érintkezik a' fejlődés magasabb fokán álló környezettel és semmi sem zavarja a' Természet szerént való rezervációjában.” (Čapek 1956, 109) Ez a mondatpár jól példázza, hogy a magyar fordításban is tetten érhető az olvasottak erős hatása a professzorra a helyesírás régiességének jelölésén keresztül. A magyar mondat azonban radikálisabb eszközökkel is él, hiszen a „Természet szerént való reservatiojában” kifejezés mind helyesírásán, mind a névutós szerkezet használatán keresztül jóval erőteljesebben valósítja meg a régies nyelvhasználatot, mint a cseh mondat (a mai helyesírás szerint a rezervaci szóalakot rezervaciként használják, azonban 1936-ban még elterjedt volt az s-es alak).

Ennek a döntésnek oka lehet, hogy a fordító nem minden esetben talál épp azoknál a lexikai és mondattani elemeknél lehetőséget a régies nyelvhasználatra, ahol a cseh szöveg: „To ge gasné, řekl si professor.” (Čapek 1936, 135) „Ez világos – mondta magában a professzor.” (Čapek 1956, 109) Ebben az esetben a magyar mondat nem tér el a 20. századi normától, míg a cseh szövegben a g-j betűcsere feltűnő jelölő. A magyar fordítás tehát képes olyan nyelvi utalásrendszert felvonultatni, melynek alapján az idézett szövegek és értekezéscímek hitelt érdemlően 19. századiként jelennek meg és a professzor belső monológja nyelvi megformáltságában is alátámasztja a szereplő lelkiállapotát.

Az 1948-as kiadás következetesen azokat a szövegrészeket hagyta ki a fejezetből, melyekben a 19. századi nyelvállapotra történő utalás megjelent, elkerülve a nyelvi regiszterváltást. Ennek eredményeképp azonban éppen attól az információtól fosztotta meg az olvasót, hogy a szalamandrák fejlődésében milyen régóta szerepet játszott az ember természetre gyakorolt hatása. Így a természetet az embertől teljesen független objektumként kezelő természettudós figurája kevésbé válhatott irónia célpontjává ebben a szövegváltozatban.

Konklúzió

A fenti példák alapján jól érzékelhető, hogy az egész szöveget mint a fordítás alapegységét megjelölő elméleti megközelítések vagy a forrás- illetve a célkultúra egészének figyelembe vételét megkívánó elgondolások szövegbeli érvényesülésének vizsgálata során az egy-egy betű vagy szó fordításának mikéntje is releváns információt hordoz. A szöveg

alacsonyabb szintjein feltárt fordítási problémák az egész szöveg értelmezésének lehetőségeit befolyásolják, adott esetben a szisztematikusan felépített szövegvilág következetességének megbontásával alakítva a célnyelvi olvasó által a szövegről kialakítható olvasatot.

Az értelem szerinti fordítás egyre nagyobb egységeinek felmutatása az elméleti diskurzusban nem válhat el a szöveg kisebb egységeinek vizsgálatától. A kisebb egységek vizsgálata nem mond ellent a forráskultúra megjelenítésének kérdéseit vizsgáló megközelítéseknek sem. A nagyobb egységek jelentőségét figyelmen kívül hagyó fordítói eljárás azonban éppen ahhoz vezet, hogy a kisebb terjedelmű, például szó- vagy szókapcsolat szintű megoldások nem rendezhetőek mintákba, a szöveg értelmezésének olvasói feladata kimarad a fordítás látóköréből.

Karel Čapek regényének magyar fordítását elsősorban az egységesítő és sztenderdizáló nyelvi normák jellemzik. A cseh irodalmat reprezentáló, központinak tekintett mű által támasztott nyelvi elvárásoknak megfelelő magyar szöveg azonban éppen a kisebb nyelvi egységekben megjelenő változatos nyelvi és szerkezeti megoldások, idézési technikák, regiszterváltások rendszertelen fordításbeli megjelenésével vezeti az olvasót egy esetlegesen kevésbé összetett értelmezési szempontrendszer érvényesítő olvasathoz.

Bibliográfia

Booth, Wayne C. *The Rhetoric of Irony*. Chicago és London: The Chicago University Press, 1974.

Buzinkai Géza. *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest: Wolters Kulwer, 2016.

Čapek, Karel. *Harc a szalamandrakkal*, fordította Szekeres László. Budapest: Anonymus, 1948.

Čapek, Karel. *Harc a szalamandrakkal*, fordította Szekeres László. Budapest: Új Magyar Könyviadó, 1956.

Čapek, Karel. *Harc a szalamandrakkal*, fordította Szekeres László. Budapest: Alinea, 2009.

Čapek, Karel. *Válka s Mloky*. Prága: František Borový, 1936.

- Dryden, John. „A fordításról”, fordította Janovits Enikő Mária. In Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter, szerkesztők, *Kettős megvilágítás, Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi, 2007. 54-71.
- Dryden, John. *Preface to Sylvae or the second part of poetical miscellanies, 1685*.
<https://www.bartleby.com/204/180.html>.
- Dryden, John. „Preface of the Translator, With a Parallel, Of Poetry and Painting.” In Charles Alphonse Dufresnoy, *De arte graphica, The Art of Painting*.
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A36766.0001.001/1:3?rgn=div1;view=fulltext>.
- Hankó B. Ludmilla és Heé Veronika. *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig*. Budapest: Magyarországi Eszperantó Szövetség, 2003.
- Hutcheon, Linda. *Irony's Edge, The Theory and Politics of Irony*. London és New York: Routledge, 1995.
- Jakubec, Jan. *Dějiny literatury české, 2. Od osvícenství po Družinu máje*. Prága: J. Laichter, 1934.
- Jungmann, Josef. *Historie literatury české*. Prága: Antonín Straširypka, 1825.
- Kappanyos András. *Bajuszbögre, lefordíthatlan: műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Budapest: Balassi, 2015.
- Lefèvre, André és Susan Bassnett. „Introduction: Proust's Grandmother and the Thousand and One Nights: The 'Cultural Turn' in Translation Studies.” In uók., szerkesztők, *Translation, History and Culture*. London és New York: Printer Publishers, 1990. 1-13.
- Luther Márton. „Nyílt levél a fordításról,” fordította Gesztes Olympia és Szita Szilvia. In Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter, szerkesztők, *Kettős megvilágítás: fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi, 2007. 21-34.
- Palacký, František, szerkesztő. *Časopis Českého Museum* 10 (1 1836).
- Spivak, Gayatri Chakravorty. „The Poitics of Translation.” In Lawrence Venuti, szerkesztő, *The Translation Studies Reader*. New York és London: Routledge, 2006. 369-388.

Szent Jeromos. „Levél Pammachiushoz a fordításról,” fordította Adamik Tamás. In Józán Ildikó, Jeney Éva és Hajdu Péter, szerkesztők, *Kettős megvilágítás: fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi, 2007. 7-20.

Toury, Gideon. *Descriptive Translation Studies – and Beyond*. Amsterdam és Philadelphia: John Benjamins, 1995.

Vajda Péter. „A fordító előszava.” In Georges Cuvier, *Az állat-ország fölosztva alkotása szerint, alapul szolgáló az állatok természetleírásához s bevezetésül az összehasonlító bonctanhoz*, I. kötet, fordította Vajda Péter. Buda: a Magyar Királyi Egyetem betűivel, a M. Academia költségén, 1841.